

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**Tarix fakültəsinin Tarix müəllimliyi ixtisası
üzrə əyani şöbəsinin II kurs tələbəsi
Qədirov Cavid Şixəli oğlunun**

**<<Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasında
türkdilli mənbələr>>**

mövzusunda

S Ə R B Ə S T İ Ş İ №1

Fənn: Azərbaycan tarixi-siyasi coğrafiyası

Kafedra: ATM və ATTM kafedrası

Elmi rəhbər: professor Əmrahov Mais

Qrup: 823

Plan:

1. Azərbaycan tarixi-siyasi coğrafiyasının mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı.
2. Azərbaycan tarixi-siyasi coğrafiyasında türkdilli mənbələr.

G İ R İ Ş

Azərbaycan tarixşünaslığında yeni istiqamət alan tarixi coğrafiya problemləri. müasir şəraitdə tarix elmi qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. hələ keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə Qafqazın tarixi coğrafiyasına dair rus¹, gürcü² və erməni³ tarixşünaslığında bir sıra tədqiqat əsəri meydana gəlmiş halda, Azərbaycanda tarix elminin bu mühüm sahəsinə diqqət verilməmişdir. Bundan istifadə edən erməni və gürcü tədqiqatçıları Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrini, tarixi həqiqəti saxtalaşdırmaqla, özlərinin torpaqları kimi qələmə verməyə çalışmışlar, Bu sahədə erməni tarixçiləri xüsusilə böyük canfəşanlıq göstərərək daha «irəli» getmiş və Qafqaz bölgəsinin siyasi xəritəsini təhrif edərək tarixi həqiqətlərə uyğun gəlməyən bir sıra əsərlər yazmış, uydurma xəritələr çəkmiş və bütün keçmiş SSRİ-yə yaymışlar. Bu baxımdan Azərbaycanın istər bütövlükdə, istərsə də ayrı-ayrı bölgələr şəklində tarixi coğrafiyasının tədqiqi müasir dövrdə mühüm aktualıq kəsb edir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixi coğrafiyasını müəyyən vaxt kəsiyi ərzində bütövlükdə tədqiq etmək daha səmərəli olardı. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan ərazisi əksər hallarda bütöv deyil, ayrı-ayrı bölgələr şəklində bu və ya digər dövlətin tərkibinə daxil olmuşdur ki, bu da ölkənin tarixi coğrafiyasının bütövlükdə tam mənzərəsini yaratmaqda xeyli çətinliklər törədir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın bütün ərazisini özündə əks etdirən istər yerli, istərsə də xarici mənbələr demək olar ki, yox dərəcəsidir. Buna görə də Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını əvvəlcə ayrı-ayrı bölgələr üzrə öyrənmək və yalnız bundan sonra bütün ölkəni əhatə edən əsər yaratmaq, fikrimizcə, daha məqsədə uyğun olardı. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının ayrıca tədqiqat obyektini kimi seçilməsi də məhz bu deyilənlərlə bağlıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, böyük elmi əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın tarixi coğrafiya baxımından öyrənilməsi uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Yalnız son illərdə bu sahədə müəyyən addımlar atılmağa başlanmış, ayrı-

ayrı tədqiqat əsərləri işıq üzü görmüşdür. İlk təşəbbüs kimi, şübhəsiz ki, tarix e. d. F. D. Məmmədovanın Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixinə və tarixi coğrafiyasına həsr etdiyi monoqrafiyanı⁵ qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın müxtəlif dövrlərinin tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş məqalələr məcmuəsi Azərbaycan tarixşünaslığında bu sahədə atılmış uğurlu addımdır. Göstərilən əsərdə müxtəlif dilli mənbələr əsasında ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ayrı-ayrı dövlətlərin, siyasi-inzibati vahidlərin, etnik proseslərin tarixi coğrafiyasını yaratmağa səy göstərilmişdir. Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını bölgələr üzrə öyrənməkdə ilk addım atan T. F. Əliyev dissertasiyasını Şirvanın tarixi coğrafiyasına həsr etmişdir.

Azərbaycan tarixi-siyasi coğrafiyasının mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı

Азербайџанын тарихи-сийаси џоџрафийасына даир мянбяляр барядя мялуматын шярщиндян яввял тарихи џоџрафийа фяннинин юзцнцн икили мащийят дашыдыџына бир даща нязяр йетирмяк лазымдыр. Эюстярилдийи кими, тарихи џоџрафийа елми чох эениш сащяляри бирляшдирир вя бу бахымдан онун тядгиги цчцн щяддян зийадя вя мцхтялиф характерли - тарихи, џоџрафи, ядыби, линэвистик вя с. мянбяляр мювьуддур. Онларын сырасында йазылы, археоложи, етнографик, топонимик, нумизматик, епиграфик, бядии, фолклор, дил, антроположи, тябият елмяриня даир мялуматлар, дягиг елмярин эюстяриџыляри вя с. материаллар вардыр. Одур ки, Азербайџанын тарихи џоџрафийасы цмуми щякилдя эютцрцлярся, она даир илк мянбялярин чохлуџу вя мцхтялиф характерли олмасы диггяти џялб едир. Азербайџанын тарихи џоџрафийасынын «Тарихи-сийаси џоџрафийа» елми истигамятиня даир илк мянбяляря эялдикдя ися онларын сайы вя нювяляри щеч дя лазыми гядяр дейилдир, айры-айры вахтларда, тарихи дюврлярдя юлкянин тарихи-сийаси џоџрафийасыны якс етдирян спесифик ясярляр, хцсуси мянбяляр йазылмамышдыр. Бунунла йанашы бцтцн дюврляря аид илк йазылы мянбялярдя, хцсусиля, тарихи вя џоџрафи ясярлярдя Азербайџанын тарихи-сийаси џоџрафийасына даир фактлара раст эялмяк мцмкцндцр. Бязи мянбялярдя беля фактлар џцзидирся, диэярляриндя нисбятян чохдур. Ясас вязифя щямин мянбялярдя тарихи-сийаси џоџрафийа аид материалларын, фактларын арашдырылыб цзя чыхарылмасы, топланмасы, тярьцмяси, тядгигата џялб олунмасы вя онларын ясасында дюврцн тарихи-сийаси џоџрафийасыны юйрянмякдя ибарятдир. Тарихи џоџрафийа аид илк мянбяляр, дюврляр цзря фярглядийи кими, йазылдыџы дилляря эюря дя

мцхтялифдирляр. Ян гядим мянбяляр шумер, аккад, латын, йунан вя с. диллярдя мювъуддур. Сонракы дювр мянбяляри ися албан, ермяни, гядим фарс, яряб, орта фарс, тцрк, рус, авропа, эцръц вя с. диллярдя мейдана эялмишдир. Азярбайъанын тарихи ъоърафийасыны гоншу юлкъяларин, дювлятлярин, вилайятлярин тарихи ъоърафийаларындан тяърид етмяк дя дцзэцн дейилдир. Азярбайъан, бир вилайят, дювлят кими, гоншу юлкъялярля, хцсусия, Гафгаз, Кичик Асия, Йахын Шярг юлкъяляри иля гаршылыгы ялагядя олмуш, буна эюря дя, Азярбайъанын тарихи ъоърафийасы иля щямин юлкъяларин тарихи ъоърафийалары арасында бир сыра охшарлыг, ейнилик, цмумилик мювъуддур. Бу охшарлыбын тязашцрц илк мянбялярин ейнилийиндя дя юзцнц эюстярир. Бир чох илк мянбяляр, хцсусия гядим вя антик дювр мянбяляри гоншу юлкъяларин тарихи ъоърафийасы иля йанашы Гафгазын, о ъцмлядян Азярбайъанын тарихи-сийаси ъоърафийасы барядя фактлара маликдир. Бу бахымдан шумер-аккад дастанлары иля йанашы Щеродотун «Тарих», Страбонун «Ъоърафийа», Плутархын «Параллел тяръцмейи-щаллар», Клавди Птоломейин «Ъоърафийа дярслии», Помпони Меланын «Йерин тясвири» вя с. ясярляр диггяти ъялб едир. Бу мянбялярдя гоншу юлкъялярля йанашы Атропатена вя Гафгаз Албанийасынын тарихи-сийаси ъоърафийасы барядя гиймятли фактлар верилир ки, мящз онларын кюмяйи иля дийарын щямин дюврлярдяки вязиййяти арашдырылыр. Щеродотун Дярбянд кечиди, Араз чайы, Хязяр дянизи, каспийляр, утиляр, Страбонун Албанийанын эразиси, Кцр чайынын мювгейи, 26 албан тайфасы, Плутархын бир сыра топониляр, Кцр вя Араз чайлары, Клавди Птоломейин Албанийанын 29 щящяри, кянди, чайлары, даь ашырымлары, Помпони Меланын Атропатена вя Гафгаз Албанийасынын чайлары, даьлары, адалары, бязи тайфалары, щямчинин, Бюйцк Плининин Албанийанын баш щящярляри, албанларын мянщяи вя с. барядяки мялуматы бу бахымдан ящямиййят кясб едир. Албан вя ермяни дилли мянбяляр арасында Ананий Ширакатсинин «Ермяни ъоърафийасы» (VII яср), Моисей Каланкатлынын «Албанларын тарихи» (VIII яср), Мхитар Гошун «Албан хроникасы» (XII яср), Эевонд Вардапетин «Тарих» (VIII яср), Эяньяли Киракосун «Тарих» (XIII яср) ясярляри Азярбайъанын тарихи-сийаси ъоърафийасына аид материаллары иля сечилирляр. Моисей Каланкатлынын вя Эяньяли Киракосун Албанийанын яразиси барядяки фактлары бу бахымдан диггяти даща чох ъялб едир. Сон мцяллифин ясяриндя Албанийанын Ермянистан вя Эцръцстандан айры олмасы хцсуси вурьуланыр. Ананий Ширакатси дя ясяриндя Албанийанын сящядлярини эюстярир, яйалятляринин адыны

садалайыр вя билдирир ки, Албанийайа 20 машал дахилдир. Лакин, онун йаздыьындан Албанийанын Кцрдян шималда йерляшдийи анлашылыр. Эевонд Вардапетин ясяриндя дя Албанийанын VIII ясрдяки щцдудлары барядя мялумат верилир. Ярябдилли илк мянбялярин хроноложи чярчивяси ясаян IX-XV ясрляри ящатя едир. Онларын буюцк бир гисми Хилафятин тяркибиня дахил олан юлкялярин, о ъцмлядян Азярбайъанын тарихи-сийаси ъоьрафийасы барядя фактлара маликдирляр. Яряб мцяллифляри – тарихчи вя ъоьрафийашцнас алимляри Ибн Щишам (IX яср), Ибн Хордадбеш (IX яср), ял-Йагуби (IX яср), Ибн ял-Фягищ (IX яср), ят-Тябярй (IX-X ясрляр), ял-Мясуди (X яср), ял-Истяхри (X яср), Ибн Щавгял (X яср), ял-Мцгяддяси (X яср), ял-Бируни (XI яср), ял-Идриси (XII яср), ял-Гярнати (XIII яср), Йагут ял-Щямяви (XII-XIII ясрляр), Ибн ял-Ясир (XIII яср), ян-Нясяви (XIII яср), Зякярййя ял-Гязвини (XIII яср), Ибн Бяттутя (XIV яср), Ибн Ярябшащ (XIV-XV ясрляр), Ябдцрряшид Бакуви (XV яср) вя башгалары юз ясярляриндя бу дийарын тарихи, ъоьрафийасы вя еляъя дя, тарихи ъоьрафийасы барядя мцяййян дялилляр, фактлар верирляр. Мясяян, Ибн Щишам (IX яср) Азярбайъандан бящс едяряк йазыр: «Ора тцрк торпаыдыр». Ибн Хордадбешин Азярбайъан щящярляри, онларын арасындакы мясафя, тйъарят йоллары, ян-Нясявинин Азярбайъанын гярб сярщядляри, Ибн Бяттутянин XIV ясрин орталарында Щцлакулар дювлятинин 11 щиссяйя парчаланмасы, ял-Куфинин, ял-Бялазуринин, Ибн Хялдунун Азярбайъанда мяскян салмыш яряб гябиляляри, Ибн Ярябшащын Ялинъя галасы вя с. барядяки мялуматлары юлкянин орта ясрлярдяки тарихи ъоьрафийасынын аращдырылмасы бахымындан чох ящямиййятлидирляр. XI-XII ясрлярдян башлайараг ярябдилли мянбяляр юз мювгейини тядриъян фарсдилли мянбяляря верир. Бу щал фарс дилинин инкишафы, мядяниййят, елм, сийасят дили статусу кясб етмяси иля ялагядардыр. Фарс дилиндя йазылмыш тарихи вя ъоьрафи ясярляр мцхтялиф юлкялярин, о ъцмлядян Азярбайъанын тарихи-сийаси ъоьрафийасына даир мараглы фактларла зянэиндир. Онларын бязилляри бу бахымдан хцсусиля фярглянирляр. Равяндиин «Ращят яс-сцдур вя айят яс-сцрур» (XI-XII ясрляр), аноним «Яъаиб яд-дцнйа» (XIII яср), Ряшидяддинин «Ъаме ят-тяварих», «Мцкатибат» (XIII-XIV ясрляр), Щямдуллащ Гязвининин «Нцзщят ял-гулуб», «Зейл-е тарих-е гозиде» (XIV яср), Щяряфяддин Яли Йяздинин «Зяфярнамя» (XIV-XV ясрляр), Щафиз Ябрунун «Зцбдят цт-тяварих» (XV яср), Щясян Румлунун «Ящсян ят-тяварих» (XV яср), Ябдцрряззаг Сямяргяндиинин «Мятля' цс-ся'дейн» (XVI яср), Искяндяр Мцншинин «Тарих-е алам арай-и Аббаси» (XVII яср), А.А.Бакыхановун «Эцлцстан-Ирям», Мирзя Ёамал Гарабаыинин «Гарабаъ тарихи» (XIX яср), «Гарабаънамяляр» вя с. мянбяляр

щямин гябилдяндир. Йери эялдикъя фарсдилли вя еляъя дя, яряб вя башга мянбялярдяки тарихи-сийаси ъографияа вя тарихи-етник ъографияаид мцщцм фактлара диггят йетириляъякдир. Азярбайъанын тарихи-сийаси ъографияасы бахымындан XVI ясрин сонунда вя XVIII ясрин 20-ъи илляриндя тцрк дилиндя тяртиб едилмиш «Ириван яйалятинин иъмал дяфтяри», «Нахчыван санъаъынын мцфяссиял дяфтяри», «Эянья-Гарабаъ яйалятинин мцфяссиял дяфтяри», «Тифлис яйалятинин мцфяссиял дяфтяри. Борчалы вя Газах (1728-ъи ил)», «Ярдябил ливасынын мцфяссиял дяфтяри» вя башга гябилдян олан мялумат китаблары бюьцк ящямийят кясб едир. Онларын щамысы сон вахтларда Азярбайъан дилиндя нящр олунараг елми иътимаийятин истифадясиня верилмишдир. Ики нцсхядя тяртиб олунмуш бу дяфтярлярдя ады чякилян бюлялярин щямин дюврлярдяки яразиси, инзибати бюлэцсц, йашайыш мяскянляри, кяндляри мцфяссиял щякилдя щярщ олунур вя дийарын ящалиси, эялирляри эюстярилир. Мялум олдуьу кими, сон орта ясрлярдя Европанын бир чох юкяляриндян мцхтялиф сявиййяли щяхсляр - дювлят хадимляри, дипломатлар, сяфирляр, сяййащлар, таъирляр вя с. Щярг юкяляриня эялмищляр вя эяздикляри, эюрдцкляри йерляр барядя хатирялярини гялямя алмышлар. Онларын бязилляри Азярбайъанда да олмушдур. Алессандри Винчессо, Адам Олеари вя башгаларынын хатиряляриндя, эцндяликляриндя Азярбайъанын тарихи-сийаси ъографияасы барядяки гейдляр диггяти ъялб едир. Мясялян, Алессандри Винчессо 1572-ъи илдя Сяфявиляр дювляти щаггында щазырладыьы щесабатда дювлятин инзибати гурулушу барядя гиймятли мялумат верир. Алман алими Адам Олеаринин (XVI яср) хатиряляриндя дя Сяфявиляр дювлятинин инзибати гурулушундан бящс олунур. Иощанн Шилтберггерин (XIV яср) Гафгазын вилайятляри, щящярляри, Иощанн де Галонифонтибусун (XV яср) Гафгазда йашайан халглар, Оруъ бяй Байатын испан дилиндя йазылмыш щекайяляриндя (1604) гызылбаш тайфалары вя с. барядяки гейдляри Азярбайъанын тарихи-сийаси мянзярсинин аращдырылмасында чох гиймятлидир. Ђянуби Гафгазын, еляъя дя Шимали Азярбайъанын Русийанын нцфуз даирясиня кечмяси тарихи ъографияа даир мянбяляр сырасында русдилли ядябийятын мейдана эялмясиня вя тядриъян чохалма- сына сябяб олду. Билиндийи кими, чар Русийасы Гафгаза мейл салдыьы илк вахтлардан башлайараг айры-айры бюлялярин ъографи мювгейи, тясяррцфаты, ящалиси, адят-яняняляри, мядянийяти, инзибати бюлэцсц, йашайыш мяскянляри, иглими, мадди немятляри вя с. барядя дягиг аращдырмалар апармышдыр. Гафгаз археоложи комиссийасы тяряфиндян топланмыш хцсуси сянядляр (актлар), мцхтялиф статистик

мялуматлар, ящалинин камерал сийащыйаалынмалары, айры-айры рус мямурларынын гейдлярри бу бахымдан мараг добурур. И.Г.Гербер (Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря, 1728 г.), П.Г.Бутков (Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 года), В.Легкобытов (Кубинская провинция), Ф.Ф.Симонович (Описание Южного Дагестана, 1796), Ф.А.Шинитников (Описание Кубинской провинции, 1832 г.) в с. мцяллияр бу саяды мцяйян ишляр эюрмцшляр. 1870-ъи илдя Гафгаз бюляси цзя тяртиб едилмиш Русийа империйасы йашайыш мяскянляринин Сийащысы Шимали Азербайжанын тарихи-сийасы тюрафийасынын тядгиги бахымдан гиймятлидир. Бурада Азербайжанын шимал яразилляриндяки айры-айры йашайыш мяскянляри юз яксини тапмыш вь онларын ящалиси, тясяррцфаты эюстярилмишдир. Азербайжанын тарихи-сийасы тюрафийасына даир мянбяляр сырасында мцхтялиф дюрлярдя тяртиб олунмуш, чякилмиш хяритялярин вь тарихи тюрафи тясвиллярин ролу явясиздир. Бея хяритялярдя яряб мцяллия Ибн Щавгялин (X яср) «Китаб сурят ял-ярд» ясяриндяки «Хязяр дянизи хяритяси», «Азербайжан вь Арран хяритяси», ял-Идрисинин (XII яср) хяритяси, XIX ясря даир рус мямурларынын Гафгаза вь Хязярйаны бюляляря щяср олунмуш хяритяляри, 1903-ъц илдя Гафгаз щярби бюляси (Кавказский военный округ) тярфиндя тяртиб едилмиш хяритя (1993-ъц илдя тярар няшр олунмушдур), ясримизин 20-ъи илляриндя тяртиб олунмуш «Гафгаз вь Иран Азербайжаны хяритяси», «Шимали Азербайжан Русийа империйасы тяркибиндя» (1868-1917-ъи илляр инзибати бюляцсця ясяян), «Азербайжан хяритяси (1920-ъи ил цван-тягвими)», 1926-ъы илдя чякилмиш «Азербайжанын сийасы вь тябии хяритяси» (Ибрашим Аьа Вякиловун), хцсусиля дя, 1994-ъц илдя тяртиб олунмуш «Карта Азербайджанской Республики 1918-1920 гг.» хяритяси диггяти ъялб едир. Азербайжанын тарихи тюрафийасынын **тарихщнаслыына** эялдикдя бурада да ики ъящяти бир-бириндя айырмаг ваъибдир. Гейд олундуьу кими, тарихи тюрафийанын мцхтялиф елми истигамятляри мювьуддур вь бу елм саяси щяр щансы тарихи дюр ярзиндя бу вь йа башга яразинин вязийятини щяртярляfli щякилдя юйрянир. Бу бахымдан Азербайжанын няярдя тутулмуш щяр бир дюрдяки вязийятинин мцяйян истигамятляринин – сийасы тарихинин, игтисади вязийятинин, тюрафи щяраитинин вь с. арашдырылмадыьыны суйлямяк доьру олмазды. Тарихчи вь тюрафийащнас алимлярин щямин саялярдяки ямайи аз дейилдир. Азербайжанын щящярляри, галалары, тиъаряти, тиъарят йоллары, мяданийяти вь с. саялярдя дя мцяйян тядгигатлар апарылмышдыр. Алимляримизин чохсайлы арашдырмалары, ялдя етдикляри елми наилийятляр, чап олунмуш монографик ясярляр,

академик няшрляр вь с. Вуна ъанлы сцбутдур. Цмумийятля эютцрцлдцкдя, Азярбайъан тарихинин вь еляъя дя тарихи ъоьрафийасынын тарихщцнаслыьы А.А.Бакыхановун ады иля ялагяландирилир. Мцяллиф «Эцлцстани-Ирям» ясяриндя илк дяфя олараг Азярбайъанын бир щиссясинин – Ширванын тарихи ъоьрафийасына даир гиймятли мялумат верир. О, Ширванын орта ясрляр дьврцндяки шыщярляри, галалары, йашайыш мяскянляри, даьлары, чайлары, кянд тьсяррцфаты, ящалиси вь мяшьулийяти вь с. барядя ятрафлы данышыр. А.А.Бакыхановдан сонра Мирзя Њамал Гарабаьи, Мирзя Адыэюзьл бьй вь с. тарихчиляр юз ясярляриндя тарихи ъоьрафийаьа аид фактлар вермишляр. Азярбайъанын гьдим вь орта ясрлярдяки шыщярляри, галалары, йашайыш мяскянляри, тььарят йоллары, ящалиси вь етник тьркиби, мяшьулийяти вь с. барядя В.В.Бартолд, З.Вьлиди, А.Крымски, В.Минорски, Я.С.Сумбатзадя, Я.Ялякбьаров, М.Шьарифли, Я.Щцсейнзадя, М.Щейдяров, Г.Гейбуллаьев вь с. тьдгигатчылар арашдырмалар апармыш вь мцяййьан нятиъьяр ядья етмишляр. Ящмяд Зьки Вьлидинин «Азярбайъанын тарихи ъоьрафийасы» адлы тьдгигаты юз дьврцня эюрьа орижиналлыьы вь мьвзуйа йахынлыьы иля диггяти ъьлб едир. Ясяр яслиндя мцяллифин 1927-1931-ъи иллярдя Истанбул дарцлфцнунунда охудуьу мцщазирьярин бир щиссясиндян ибарьятдир. Онлар Русийа Федерасийасы ЕА Шьаргщцнаслыг Институтунун китабханасында мцщафизьа олунур. Тьхминьан 50 сящифьядян ибарьят щьамин мцщазирьярдя Азярбайъанын шимал щиссясинин йашайыш мяскянляри барядя мялумат верилир, топонимьярин изащы, локализасийасы вь тьсяррцфат щьяьаты эюстярилир. Бурада «Азярбайъан» кьлмяси изащ олунур, Дьрбьанд, Бьрдя, Абхаз-Губа, Шабран, Шамахы, Бьрзьанд, Бакы-Яряш-Шьаки-Загатаала бюлэьси, Гьбьяля вь с. йашайыш мяскянляри, онларын локализасийасы ятрафлы шьарц олунур. Вьлидинин Азярбайъанын тарихи ъоьрафийасынын арашдырылмасы сащясиндяки ямяйи мцсбьят гиймятляндирилмякля йанашы, ону да гейд етмяк ваъибдир ки, мцяллиф Азярбайъанын сьрщядляри, щцдудлары барядя конкрет мялумат вермир вь юлкьянин цмуми яразиси щаггьнда данышмыр, даща дьорусу, Азярбайъанын тарихи-сийаси ъоьрафийасы мясяляляриньа хцсуси диггьат йетирмир. Азярбайъанын тарихи ъоьрафийасынын тьдгиги сащясиндя, цмумийятля эютцрцлдцкдя, мцяййьан ишьярин эюрцлдцйц эюз габаььндадыр. Лакин тарихи ъоьрафийанын бьзи елми истигамьтляри узун илляр бойу нязьрдьан гачырылмыш, унудулмуш вь тьдгигатдан кьнарда галмышдыр. Бу ясасьан тарихи ъоьрафийанын «тарихи-сийаси ъоьрафийа» вь гисмян дя «тарихи-етник ъоьрафийа» елми истигамьтляриньа аиддир.

Ады чякилян мцяллиярдин ясарлариндя щямин елми истигамятлар, демяк олар ки, арашдырылмамышдыр. Нятиъядя эюстярилян елм сашьяри, хцсусия дя, Азярбайъанын тарихи-сийаси ъографиясы унудулмуш, юлкянин тарих бойу малик олдуьу яразиси, сярщядляри, щцдудлары, инзибати-ярази бюлэцсц, Ф.Мяммядованын мцяййян тядгигатлары истисна олмагла, юйрянилмямишдир. Етник мясяляляр цзря мцяййян ишляр эюрцлс дя бу елми истигамят дя эениш тядгигатдан кянарда галмышдыр. Щямин ишдя кечмиш Иттифаг мигйасындакы гадаьанлар, тясирляр аз рол ойнамаса да, алимляримизин, зийалыларымызын вя илк нувбядя Азярбайъан дувлятчилийинин мясяляйя лагейд мцнасибяти, ону ъидди гиймятляндирия билмямяляри щялляедиъи мювге тутмушдур. Бея ки, ХХ ясрин орталарындан башлайараг йахын гоншуларымыз олан эцръцляр вя ермяниляр юз республикаларынын Елмляр Академийаларында «Эцръцстанын тарихи ъографиясы» вя «Ермянистанын тарихи ъографиясы» адлы шюбляр тясис едиб елмин бу сашьясинин тядгиги иля ъидди мяшьул олдулары щалда, Азярбайъанда няинки мцвафиг шюбя, щеч бу ишля марагланан да йох иди. Яксиня, Азярбайъанын тарихи-сийаси ъографиясына тохунан кичик елми мягалялярин няшриня бея иъазя верилмир, тарихи-сийаси ъография иля мараглананларын гаршысына сядд чякилрди. Мювъуд сийасятин, тарихи-сийаси ъографияйя олан лагейдлийин мянфи тясирин, нятиъясин ясрин 80-ъи илляриндя юзцнц бирузя верди. Гоншуларымыз юз юлкяляринин мцхтялиф дуврлярдяки тарихи-сийаси ъографиясы - тарихи яразилари, сярщядляри, мцхтялиф сямтлярдя щцдудлары барядя бцтцн дцнйайя сяс сала билдикляри, чохсайлы китаблар, ясарляр, хяритяляр чап етдирдикляри бир анда бизляр, неъя дейярляр, «гуру йердя галдыг» вя 1982-ъи илдя Тифлисдя кечирилян бу мювзуйя щяср олунмуш елми мцшавиряйя ялибош этдик. ХХ ясрин 80-ъи илляриндя Азярбайъанын тарихи-сийаси ъографиясынын арашдырылмасы сашьясиндя ойаныш баш верди, бу сашядя ъидди ишляр эюрцлдц вя демяк олар ки, йени дувр башланды. Щямин ойаныша сябяб 1982-ъи илин март айында Тифлисдя кечирилян реионал елми мцшавиря олду. Мцшавиря кечмиш ССРИ ЕА ССРИ тарихи институтунун тясяббцсц иля кечирилди вя «ССРИ халглары атласы. Ъянуьи Гафгаз реиону» вьсаитинин щазырланмасы вя няшриня щяср олунмушду. Мцшавирянин ишиндя Москва алимляри иля йанашы Азярбайъан, Эцръцстан вя Ермянистан алимляри дя иштирак едирди. Азярбайъандан мцшавиряйя И.Щ.Ялийев, Ф.Ъ.Мяммядова вя В.З.Пирийевдя ибарят нцмайяндя щейяти этмишди. Мцшавиря юз ишиня башладыьы илк андан

мясялянин мащийяти, ъиддилиийи юн плана чыхды. Ясас чятинлик тяряфлярин мцшавиряйя щазырлыг сывийяляринин ейни олмамасындан доьурду. Ермяни вя эцрѣц алимляри мцшавирядя щяр бири 20-дян артыг хяритя нцмайиш етдирдийи щалда Азярбайѣан тяряфинин ялиндя бир дяня олса да хяритя йох иди. Бу щал мящз яввялки иллярдя тарихи-сийаси ъоьрафийайа олан бизанячилийин мянтиги нятиѣяси иди. Мцшавирянин вя цмумийятля, щяйата кечирилмяси планлащдырылан щямин тядбирин ясас мягсяди ися ермянилярин, Москванын кюмяйи иля, Ђянуьи Гафгазын тарихи-сийаси ъоьрафийасына даир хяритяляри юз мянафеляриня уйьун щазырлайыб чап етдирмяк вя тезликля бцтцн дцнйайа йайараг сонракы ермяни тяѣавцзцня «елми дайаг» йаратмаг нийяти олмущдур. Атласын ишиня Азярбайѣан вя Эцрѣцстан тяряфляринин ѣялб олунмасы ялиндя формал характер дашыйырды вя онларын разылыьы алынсайды хяритялярин Ђянуьи Гафгаз алимляринин иштиракы вя ряйи иля чап олундуьу хцсуси вурьуланмалы иди. Илк мцшавирядя вя сонралар Москвада кечирилян 3 эюрцщдя чох ѣидди мцзакиряляр кечирился дя, мцбащисяляр баш верся дя, атласын нящри баш тутмады. Тяряфлярин щеч бири юз мювгеляриндян эери чякилмядиляр, яразиллярини эцзящтя эетмядиляр. Азярбайѣан тяряфинин газаньы ися о олду ки, щяля Тифлис мцшавирясиндя Азярбайѣанын тарихи-сийаси ъоьрафийасынын дяриндян аращдырылмасынын ваьиблийини дярк етди. 80-ѣи иллярин орталарында Азярбайѣанын тарихи-сийаси ъоьрафийасына щяср олунмуш илк коллектив ясяр – «Историческая география Азербайджана» топлусу 10 мин нцсхя иля чап олунду. Топлунун щазырланмасына 1982-ѣи илин орталарындан башланылмыш вя тяхминян 2 илдян сонра топлу нящрийята тягдим олунмущду. Лакин, топлу щяртяряфли тязийгляря мяруз галдыьындан йалныз 1987-ѣи илдя ишыг цзц эюрдц. Онун сатышы да тяхкил олунмады, эениш йайылмасына имкан верилмяди. Топлунун щазырланмасында Республиканын эюркямли алимляри – З.М.Бцнйадов, Ф.Ъ.Мяммядова, Н.М.Вялиханлы, В.З.Пирийев, О.Я.Яфяндийев, Я.Я.Рящмани, Ф.Я.Ялийев йахындан иштирак етдиляр. Акад. З.М.Бцнйадовун редактяси иля чап олунан топлуда ерамыздан яввял III ясрдян башламыш б.е. XVIII ясринин сонуна гядярки дьврц ящатя едян 20 хяритя верилмищдир. Щяр бир хяритя ящатя етдийи дьврцн илк мянбяляринин мялуматы иля ясасландырылмышдыр. Мцяллифляр хяритядя чякдийи сярщядляри илк мянбялярин фактлары иля тясбит етмищляр. Ейни заманда Азярбайѣан торпагларына олан йерсиз иддиаларын, хцсусиля ермяни вя эцрѣц иддиаларынын сябатсызлыьы ачыгланмышдыр. Мин иллик бир дьврцн (е.яв. III яср – б.е. VIII ясри) реал тарихи

взыййятини илк дяфя бярга едян Ф.Ъ.Мяммядова бусащядя тьяъъцб добуран материалларла чыхыш едян гоншу тядгигатчыларла ъидди мцбашисяляря эирмиш вя инандырыъы дялиллярля юз мювгейини мцдафия едя билмишдир. Н.М.Вялиханлы да мцасир ермяни вя эцръц тядгигатчыларынын яряб дюврц Азярбайъанынын тарихи яразилляриня олан йерсиз иддиаларыны арадан галдырмалы олмушдур. М.Х.Шярифлинин материаллары ясасында тяртиб олунмуш хяритялярдя IX-XII яср Азярбайъан феодал дювлятляринин, З.М.Бцнйадовун хяритясиндя Азярбайъанын Елдянизляр (Атабяйляр) дюврцндяки етник-сийаси щцдудлары якс олунмушдур. Азярбайъанын сон орта ясрляр дюврц тарихи-сийаси-ъоърафи взыййяти хроноложии олараг В.З.Пирийевин (XIII-XIV ясрляр), О.Я.Яфяндийевин (XV-XVI ясрляр), Я.Я.Рящманнин (XVI ясрин сонун - XVII яср) вя Ф.М.Ялийевин (XVIII яср) хяритяляриндя юз яксини тапмышдыр. Топлу Азярбайъанын тарихи-сийаси ъоърафийасына щяср олунмуш илк самбаллы яср олмагла йанашы бу сащядя сонракы тядгигатлар тьякан вермиш олду. 80-ъи иллярин орталарында Азярбайъанын тарихи-сийаси ъоърафийасы сащясиндя даща бир мцщцм наилийят ялдя олунду. Ф.Ъ.Мяммядованын узун илляр апардыъы ъидди тядгигатларын нятиъяси олан «Гафгаз Албанийасынын сийаси тарихи вя тарихи ъоърафийасы» адлы самбаллы монографийасы «Елм» няшрийятында чапдан чыхды (русъа, 1986) вя елм аляминдя бюйцк мараг доьурду. Ёянуби Гафгазда тарихи-сийаси ъоърафийа мясяляляри цзяря мювъуд бахышлара кяскин дцзялишлярля зянэин олан бу китаб 1993-ъц илдя азярбайъан дилиндя дя няшр олунду. Ясрин сон ониллийи Азярбайъанын тарихи ъоърафийасынын, о ъцмлядян тарихи-сийаси ъоърафийанын арашдырылмасы бахымындан диггяти ъялб едир. Бу дюврдя бир тьярфдян щямин мювзуя щяср олунмуш хцсуси атлас няшр олунду, бир тьярфдян 80-ъи иллярдя башланан тядгигатлар давам етдирилди, диэяр тьярфдян йени мювзулар цзяриндя тядгигатлар апарылды. 1994-ъц илдя Азярбайъан Ензиклопедийасы тьярфиндян щазырланмыш «Азярбайъанын тарихи хяритяляри» адлы няфис атлас ишыг ццц эюрдц. Али вя орта мяктябляр цццн гиймятли вьсаит сайылан щямин атлас 1987-ъи илдя русъа няшр олунмуш «Азярбайъанын тарихи ъоърафийасы» топбусу ясасында тяртиб едилмишдир. Бурада Азярбайъанын мцхтялиф дюврлярини якс етдирян 24 хяритя верилмишдир. Онлардан сон 5 хяритя Азярбайъанын чар Русийасы дюврцндяки взыййятиня, Азярбайъан Ёцмщурийяти яразисиня вя башга мясяляляря щяср олунмушдур. Атласын бюйцк тиражла чапы тарихи-сийаси ъоърафийа мясяляляринин тьяблиьиндя ящямийятли аддым

олду. 1994-ъц илдя Азербайџанда тарихи-сийаси џоџрафийайа аид даџа бир хяритя няшр олунду. «Азербайџан Республикасынын хяритяси. 1918-1920-ъи илляр» адланан (русъа) џямин хяритя юлкянин Азербайџан Ёцмџуриййяти дюрцндяки яразиларини, сярџядларини, инзибати-ярази бюлэцсцнц дягиг џякилдя якс етдирди. Хяритядя Азербайџан Ёцмџуриййатинин мџбаџисясиз яразилари верилир вя гярб сярџядларимизин Эюйъя эюлцндян кечдийи эюстярилир. Хяритянин мязиййятлариндян бири дя одур ки, бурадакы топонимляр џямин дюрддяки адлары иля якс олунмушдур. Азербайџанын тарихи хяритяларинин али вя орта мяктябляр цццн «Азербайџан тарихи» дярсликляриня, «Азербайџан тарихи»нин академик няшриня вя диэяр няшрляря дахил олунмасы ися юлкямизин тарихи-сийаси џоџрафийасынын эениш охуъу кцтлясиня чатдырылмасында чох мџџцм яџямиййят кясб етди. џал-џазырда «Азербайџан тарихи» цзя бцццн дярсликлярдя яџатя етдикляри дюрцн тарихи-сийаси хяритялари верилир. Бу ися џаэирдлярин еля мяктяб илляриндян юз доьма вятянларинин яразиси, сярџядлари иля йахындан таныш олмасына имкан йарадыр. 90-ъи иллярдя Азербайџанын тарихи-џоџрафийасына џяср олунмуш йени мювзулар ятрафында тядгигатлар апарылды, диссертасийалар йазылды. Т.Ф.Ялийевин Ширванын XVII-XVIII ясрлярдяки тарихи-џоџрафийасына, С.И.Будагованын Нахчыванын XVIII ясрин II йарысы - XIX ясрин I гяринясиндяки тарихи џоџрафийасына џяср олунмуш тядгигатлары бу бахымдан мараглыдыр. Дюрцн тарихи-џоџрафийа бахымындан џязбедиъи џяџятлариндян бири ермяни иџьалына мяруз галан яразиларимизин тарихи-џоџрафи џяраитинин арашдырылмасына мараьын артмасы иди. Гыса мцддят ярзиндя Я.Ялякбярлинин «Гядим тцрк-оьуз йурду - Ермянистан», «Ермянистан азербайџанлыларынын тарихи џоџрафийасы», «Историческая география Западного Азербайджана» кими монографик ясрляр ишыг ццц эюрдц. џямин 'FB ясрлярин ясас мяъзини цмуми тарихи-џоџрафи мясяляляр тяџкил ется дя, онларда тарихи-сийаси џоџрафийайа аид материаллар да аз дейилдир. Сон иллярдя Азербайџанын тарихи-сийаси џоџрафийасына аид бир сыра елми мягалаляр дя няшр олунду. Х.Ваџидованын Ордубад џяџяринин яразисиня, В.Пирийевин Азербайџанын XIII-XIV ясрлярдяки џцдудларына, Нахчыванын џямин дюрддяки тарихи џоџрафийасына џяср олунмуш мягалаляри бу гябилдяндир. Фяряџли џалдыр ки, 2002-ъи илдя (эеъ олса да) Азербайџан МЕА Тарих институтунун структурунда «Азербайџанын тарихи џоџрафийасы» џюбясини йарадылмышдыр. џямин џюбянин фяалиййяти нятиъясиндя

втянимизин тарихи-сийаси ъографийасынын тядгиги сащясиндя даща мцщцм наилийятлярин газанылаъабы щцбщя доьурмур. Азърбайъанын тарихи-сийаси ъографийасына даир мясялялярин арашдырылмасында, проблемлярин цзя чыхарылмасында Республикамыздан кянарда няшр олунмуш ясярлярин юзцнямяхсус ролу вардыр. Щямин ясярлярин яксярийятиндя Азърбайъана гаршы ярази иддиалары иряли сцрцлцр. Лакин, онлардан елми полемика вя мцзакирляр цццн истифадя етмяк ваъибдир. Чцнки гаршы тяряфин ня истядийини, нядян бящс етдийини биляндя онунла фикир мцбадиляси етмяк, она ъаваб вермяк нисбятян асан олур. Ермяни, эцръц, рус вя гисмян дя фарс арашдырыъыларынын бу бахымдан олан китаблары, мягаляляри Азърбайъанын тарихи-сийаси ъографийасынын тядгигиндя мцяййян рол ойнайыр. С.Йеремйанын Ермянистан вя ятраф яразиллярин 592-653, 701-862 вя 862-953-ъц иллярдяки вязийятиня щяср олунмуш хяритяляри, Д.Мусхилишвилинин Шярги Эцръцстанын тарихи ъографийасына, М.Бердзинишвилинин XIII ясрин яввялляриндя эцръц дювлятинин сярщядляриня, М.Ъ.Мяшкцрцн Азърбайъанын тарихи сярщядляриня, В.Йегоровун Гызыл Орданын XIII-XIV ясрлярдяки тарихи ъографийасына, С.Йушков вя А.Новоселтсевин гядим вя антик Албанийанын сярщядляриня щяср олунмуш ясярляри, хцсусиля дя, Р.Щ.Щевсенин 2001-ъи илдя няшр олунмуш «Ермянистан. Тарихи хяритяляр» топлусу, Ш.Мкртчйанын «Арсах хязиняси» ясяри вя с. беля «тядгигатлар» сырасына дахилдир. Бу нюв «тядгигатларда» ермяни торпагларынын Хязряя кими, эцръц торпагларынын Аьсу ашырымына кими, Русийа сярщядляринин Дярбанддян ъянуба кими узандыы, Азърбайъанын тарихян Иран торпаы олмасы вя с. барядя ясассыз иддиалар иряли сцрцлся дя, онлара биэаня мцнасибят бяслямяк олмаз. Ясас вязифя, бу вя буна бязяр «арашдырма»лара обьектив йанашылмасында, онларын мцлащизяляриня тянгиди нюгтейи-нязярдян мцнасибят бяслянилмясиндя вя елми дялиллярля беля иддиаларын ясассыз олдуьуну сцбут етмякдядир. Эяляъяк тядгигатларда бу мягсядя наил олунарса, Азърбайъанын тарихи-сийаси ъографийасы сащясиндяки аь лякяляр силиняр, торпагларымыза гаршы йерсиз иддиалар азалар.

Azərbaycan tarixi-siyasi coğrafiyasında türkdilli mənbələr

Məlumdur ki. tarix elminin bir qolu olan tarixi coğrafiya yalnız müəyyən inzibati-ərazi vahidlərində baş verən dəyişiklikləri deyil, həm də həmin bölgədə əhalinin, təsərrüfatın, şəhərlərin, ticarətin, sənətkarlığın, kənd təsərrüfatının problemlərini təbii-coğrafi şərait və insan fəaliyyətinin göstərilən sahələrinə siyasi hadisələrin təsiri baxımından tədqiq edir. Beləliklə, sosial-iqtisadi həyatın demək olar

ki, bütün sahələri tarixi coğrafiya baxımından tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə apardığı bir dövrdə onun ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş tədqiqat işləri həddən artıq azdır: Şirvan istisna olunmaqla Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri, o cümlədən Naxçıvan diyarı da indiyədək tarixi coğrafiya baxımından müstəqil tədqiqat obyektinə olmamışdır. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasının tədqiqi tarixşünaslığımızda bu sahədə mövcud olan boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırmağa kömək edə bilər, Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasının müstəqil tədqiqat obyektinə kimi seçilməsi, hər şeydən əvvəl, bu bölgədə ərazinin dəyişilməsinə siyasi hadisələrin təsirini, ilk növbədə İranın, Osmanlı Türkiyəsinin və çar Rusiyasının işğalları zamanı buranın inzibati-ərazi bölgüsündə baş vermiş dəyişiklikləri, yeni inzibati-ərazi vahidlərinin yaranmasını, diyarın əhalisinin sayında, sosial və milli tərkibində baş vermiş dəyişiklikləri, iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinə, ilk növbədə kənd təsərrüfatına, sənətkarlığa təbii-coğrafi amillərin təsirini, bölgədə mövcud olan şəhərlərin tarixi coğrafiyasını öyrənməyi tələb edir. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasını tədqiq edən çox böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Bu, hər şeydən əvvəl, diyarın tarixi coğrafiyasını özündə əks etdirən istər yerli, istərsə də xarici mənbələrin, demək olar ki, həddən ziyadə azlığı və pərakəndəliyi ilə bağlıdır. Buna görə də əsər yazılarkən istifadə edilən mənbə xarakterli materiallar damla-damla toplanaraq ümumiləşdirilmiş və elmi-məntiqi süzgecdən keçirilmişdir. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasına dair az-çox məlumatları özündə əks etdirən mənbələrin bir qismini arxiv sənədləri, digər qismini isə çap olunmuş mənbələr təşkil edir. Arxiv sənədləri içərisində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal dövründə rus məmurları tərəfindən tərtib edilmiş kameral təsvirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Materialların məzmunundan aydın olur ki, çar Rusiyası Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsinə başa çatdırmaq üçün onun ayrı-ayrı bölgələrinin sərvətləri, əhalinin milli və sosial tərkibi, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın, şəhərlərin vəziyyəti haqqında müfəssəl məlumat toplamağa çalışmışdır.

Min illər boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuş Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonunda (1588- 1603-cü illər) və XVIII əsrin əvvəllərində (1724-1735-ci illər) Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçmiş və burada osmanlı idarə sistemi tətbiq edilmişdir. Bu dövr Naxçıvan diyarının siyasi, sosial və iqtisadi tarixi ilə bağlı geniş məlumatlar osmanlı mənbələrində öz əksini tapmışdır. Qeyd edilən məsələlərlə bağlı çox zəngin faktiki material əhatə edən osmanlı mənbələrinin bir qismi nəşr olunmamışdır. Türkiyənin arxiv və kitabxanalarında saxlanılan bu mənbələr son zamanlara qədər obyektiv səbəblərə görə tarixçilərimiz tərəfindən istifadə edilməmişdir. Mərhum akademik Ziya Bünyadovun 1984-cü ildə İstanbulda Başbakanlık Arxivində saxlanılan 727-ci il tarixli "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"nin gətirdiyi mikrofilmni çıxmaq şərti ilə, Sovet dövründə Naxçıvan diyarının tarixi ilə bağlı osmanlı mənbələrinin əlyazmalarının mikrofilmlərini əldə etmək mümkün olmamışdır. Məhz bu səbəbə görə tarixçilərimiz Naxçıvan diyarının tarixi də daxil olmaqla, Azərbaycan tarixinə dair XVI-XVIII əsrlərə Osmanlı müəllifləri Peçevinin, Naimanın, Katib Çələbinin, Övliya Çələbinin, Küçük-çələbizadənin və b. nəşr olunmuş əsərlərindən istifadə etməklə kifayətlənmişlər. Lakin Azərbaycanın

müstəqillik qazanmasından sonar Tiirkiyə ilə əlaqələrin intensivləşməsi nəticəsində Azərbaycan tarixçilərinin Türkiyənin arxiv və kitabxanalarında işləmək imkanı da genişlənməmişdir. Bu sətirlərin müəllifi digərtarixçilər kimi, bu fürsətdən istifadə etmiş, Ankara, İstanbul, Kayseri və Konyanın arxiv və kitabxanalarında olmuş və tariximizlə bağlı bir sıra maraqlı osmanlı mənbələri üzərində çalışmışdır. Naxçıvan diyarının tarixi ilə bağlı nəzərdən keçirdiyimiz osmanlı mənbələrindən tarixçilərimiz tərəfindən tədqiqata cəlb olunmamışların bəziləri haqqında burada qısa məlumat vermək istərdik. Osmanlı narrativ mənbələrindən Naxçıvan tarixi ilə bağlı iki əsər daha çox diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdən biri İstanbulda Fateh kitabxanasında saxlanılan Cəlalzadə Mustafa Çələbinin “Təbakat ülməmalik dərəcə ul-məsəlİK” adlı irihəcmli əsəridir. 1557-ci ildə tamamlanmış bu əsər XVI əsrin 20-50-ci illər Osmanlı-Səfəvi hərbi-siyasi münasibətlərinin, sultan Süleyman Qanuninin (1520-1566) ŞərQ (Naxçıvan) səfərlərinin öyrənilməsi, həmçinin Naxçıvan diyarının geostrateji əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi baxımından bu dövrün ən maraqlı əsərlərindəndir. Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan diyarının XVI əsr tarixi ilə bağlı osmanlı mənbələri nə qədər çoxdursa, XVII əsrin əvvəllərinə aid osmanlı mənbələri nəqədər azdır. Lakin XVII əsrin əvvəllərinə aid çox az sayda olan osmanlı mənbələrindən Naxçıvan diyarının tarixi ilə bağlı ən maraqlısı İstanbulda Topkapı sarayı muzeyinin kitabxanasında Rəvan köşkündə saxlanılan Cərrahzadə Məhmədin əsəridir. 46 səhifəlik həcmdə olan və müəllif tərəfindən ad verilməmiş bu əsərə Rəvan köşkündəki əsərlərin inventar kataloqunda əlyazmanı təsvir etmiş mütəxəssislər ona şərti olaraq "Rəvan mühasirəsi tarixçəsi" adını vermişdilər.³ Verilən şərti addan fərqli olaraq əsər əslində yalnız İrəvanın Şah I Abbas tərəfindən mühasirəsi və Osmanlılardan geri alınması deyil, eyni zamanda Şah I Abbasın Naxçıvan uğrunda apardığı mübarizəyə, naxçıvanlılara olan mənfi münasibətinin mahiyyətinin açıqlanmasına həsr olunmuşdur.

Cərrahzadə Məhmədin təsvir etdiyi hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olması da əsərin dəyərini artırmaqdadır. Fikrimizcə, Cəlalzadə Mustafa Çələbinin və Cərrahzadə Məhmədin qeyd etdiyimiz əsərləri Naxçıvan tarixinə dair qiymətli mənbə kimi ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilməyə layiqdirlər. Naxçıvan diyarının tarixi, xüsusilə siyasi tarixi ilə bağlı qiymətli sənədlər İstanbulda Başbakanlık Arxivində saxlanılır. Şəxsən sultanın öz adından verilən fərman, buyuruldu, berat və b. və yaxud baş vəzirin sədrliyi ilə iclaslarını keçirən Divanın qərarını əks etdirən məktublarnın orijinalı lazımi yerə göndərilməzdən əvvəl dəftərxanada həmin sənədin üzü "Mühimmə dəftəri" adı daşıyan toplulara xronoloji qaydada bir-birinin ardınca köçürülürdü. İl tamamlandıqdan sonra yeni "Mühimmə dəftəri" tutulurdu. Lakin bəzən bir ildə bir neçə belə dəftər açmaq lazım gəlirdi. Bu qayda üzrə tərtib olunmuş və hal-hazırda İstanbulda Başbakanlık Arxivində saxlanılan 263 "Mühimmə dəftəri" vardır. 1553-1869-cu illərin dövlət sənədlərinin məzmununu əks etdirən bu "Mühimmə dəftər"lərində osmanlıların Naxçıvan diyarı uğrunda XVI-XVIII əsrlərdə apardıqları mübarizə ilə bağlı çox mühüm sənədlər vardır. "Mühimmə dəftər"lərinin məzmunu ilə bağlı təsəvvür yaratmaq üçün Naxçıvan diyarının siyasi və sosial tarixinə aid sənədləri əhatə edən "Mühimmə dəftər"ləri haqqında qısa məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Misal üçün, 53 №-li "Mühimmə dəftər"indəki bir neçə hökmə görə, sultan III Murad (1574-1595) Naxçıvan şəhərini ələ keçirməyə hazırlaşarkən, Naxçıvan istiqamətinin komandanı Fərhadpasaya bu tədbirlə əlaqədar ciddi hazırlıq görmək və yaxud Şəfər xana yazılan məktuba görə, oğlu Əhməd bəyin Naxçıvan sancaqbəyisi təyin ediləcəyi bildirilərək, ona Naxçıvan qalasının yenidən inşa etdirilməsi buyurulurdu. Mərənd

hakimi Şahqulu sultana göndərilən hökmə əsasən, osmanlıların hücumu kəçəcəyi təqdirdə Naxçıvan, Ordubad və Qafanın ələ keçirilməsində iştirak etməsi tapşırılırdı və s.5 Şah I Abbas tərəfindən osmanlıların əlində olan Naxçıvan hücum edəcəyinə dair xəbər alman kimi, dərhal Naxçıvanın müdafiəsi ilə bağlı fərmanlar göndərilmişdir.⁶ Osmanlı idarəsi altında olan Naxçıvan diyarının əhalisinin sosial vəziyyəti ilə bağlı "Mühimmə dəftər"lərində maraqlı sənədlər vardır. Misal üçün, məmurların verdiyi əziyyətdən dolayı rəyanın öz yerlərini tərk edib getməsi, beləliklə də kəndlərin boş qalması xəbəri mərkəzi hökumətə çatdıqdan sonra, Naxçıvan qazısına və digər vəzifəli şəxslərə öz yerlərini tərk etmiş insanların geri qaytarılması üçün lazım olan tədbirlərin görülməsi, o cümlədən məhsulunu satmamış rəyadan nəqd olaraq toplanan vergilərin alınması, bunu edənlərin müəyyənləşdirilib cəzalandırılması, sultan torpaqlarını ("xass") əkib-becərən rəyaya bu torpaqların idarəsi ilə məşğul olan məmurlar tərəfindən zülm verilib-verilməməsinin aydınlaşdırılması və s. buyurulmuşdu. XVIII əsrə aid 131, 132 №-li "Mühimmə dəftər"lərində də maraqlı sənədlər vardır. Bu sənədlərdə Naxçıvan şəhərinin ahınması ilə bağlı hazırlıq işlərinə dair Qafqaz istiqamətinin komandanı Arifi Əhməd Paşaya göndərilmiş sultan fərmanları⁸, Araz çayının gəmilərin hərəkəti üçün hazır vəziyyətə salınmasına dair hökmlər və b. vardır.⁹ Güman edirik ki, siyahını uzatmağa ehtiyac yoxdur, lakin birfaktı qeyd etmək istərdik ki, Başbakanlık Arxivində Naxçıvan diyarının XVI-XVIII əsrlər tarixi ilə bağlı sənədlərin sayı yüzlərlədir. Sadəcə olaraq onlar ayrı-ayrı tip dəftərlərdədirlər. Misal üçün, "Şikayət dəftərləri"ndə, "Əhkam dəfbərləri"ndə və b. qazı şəriət məhkəməsinin qərarları ilə bağlı sənədlər vardır.

Bundan əlavə. "Sancaq tövcih dəftəri" adlı bir sənədlər toplusu da vardır ki, burada da Naxçıvan sancağına 1724-1726-cı illərdə kimlərin sancaqbəyi təyin olunduğu barədə ətraflı məlumat verilir.¹⁰ Xanlıqlar dövrü Naxçıvan tarixi ilə bağlı sənədlər isə Başbakanlık Arxivində əsasən "Xətti-bümayun təsnifi" və "Cövdət xariciyyə" fondlarında saxlanılır.

İstanbulda Başbakanlık Arxivində Naxçıvan diyarının XVI-XVIII əsrlər tarixi ilə bağlı qiymətli mənbələrdən biri də təhrir dəftərləridir. Bu dəftərlərin "müfəssəl" və "icmal" adlandırılan iki tipi olmuşdur. Osmanlılar vergiləri nizamlı şəkildə toplamaq məqsədi ilə vergi mükəlləfiyyəti daşıyan kişilərin yaşadıkları şəhər və kəndlərə görə siyahısını tərtib edir, kənd təsərrüfatı məhsullarının çeşidi göstərilməklə ödəyəcəkləri verginin həcmi və o dövrün qiymətinə görə Osmanlı pul vahidi "ağça" ilə dəyərini yazır, eyni zamanda gəlirgətirən daşınmaz əmlakın (dəyirman və b.) sayı, onların işləmə müddətindən asılı olaraq alınacaq verginin həcmi qeyd edilir və nəhayət, həcmi dəqiq olaraq bəlli olmayan bir sıra digər vergilər də yazıldıqdan sonra, yaşayış məskəni üzrə ümumigəlirin həcmi müəyyənləşdirilirdi. Bundan əlavə, vergi mükəlləfiyyəti daşıyanların ailə vəziyyəti (evli, subay dul qadın) və fiziki çatışmazlıqları (kor, topal və b.) barədə də qeydlər edilirdi. Adətən bu tip dəftərlərin giriş hissəsində aidiyyəti olan əyalətdə vergi siyasətinin konturlarını açıb göstərən birqanunnamə də hazırlanıb əlavə edilirdi. Bu tip dəftərlərə "müfəssəl dəftər" deyilirdi. İki nüsxə hazırlanan "müfəssəl dəftər"lər qanuni qüvvəyə mindikdən sonra bir qayda olaraq onun üzərinə hakimiyyətdə olan sultanın tuğrası çəkilir, tuğradan aşağıda isə "müfəssəl dəftər" in hansı tarixdən qüvvəyə minməsinə göstərən "buyuruldu" nun mətni yazılırdı. Bəzi "müfəssəl dəftər"lərə tuğra çəkilməyib. Bunun yerinə "Ya fəttah" yazılırdı. Misal üçün, 1727-ci il tarixli "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri" "Ya fəttah" müraciəti ilə başlayır." Lakin həm tuğranın çəkildiyi

həm də “Ya fəttah” müraciətinin eyni vaxtda yazıldığı dəftərlər də vardır. Bilavasitə Naxçıvan sancağı ilə bağlı osmanlılar bir “müfəssəl dəftər” tərtib etmişdilər. 1727-ci il tarixli bu dəftər 302 səhifədir. Dəftərin bəzi səhifələri (81,95) boşdur. Qanunnaməsi yoxdur. Xətti — siyaqət və qırma siyaqətdir. Üzərində o dövrün sultanı III Əhmədin (1703-1730) tuğrası (“Əhməd şah ibn Məhməd xan əlmüzəffər daima”) çəkilmişdir. Azərbaycanın digər əyalət və sancaqlarının dəftərləri kimi, Naxçıvan sancağının bu “müfəssəl dəftəri”də iki nüsxə tərtib olunmuş, lakin onun hələlik bir nüsxəsi məlumdur.

“İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri” - hicri 990-cı ilin məhərrəm ayında (noyabr 1590-cı il) qüvvəyə minmişdir. Həcmi 393 səhifə olan bu dəftərin bəzi səhifələri (15, 95, 98, 99, 131, 134, 137-139, 157, 163, 181, 197, 199, 213, 253, 259, 325, 329, 339, 366-367, 387) boşdur. Nəsx xətti ilə yazılmış dua (s.2-3) və qanunnaməsi (s.4-12) olan "müfəssəl dəftər" əsasən siyaqət, rəqəmlər isə ərqami-divaniyyə ilə yazılmışdır. Naxçıvan livası (sancağı) ilə bağlı osmanlıların tərtib etdikləri bu ilk “müfəssəl dəftər”in 96-812-ci, 214-232-ci, 240-244-cü 276-326-cı, 340-368-ci səhifələrində Naxçıvan diyarının sosial-iqtisadi tarixini öyrənmək üçün çox zəngin material vardır. Hicri 1440-cı ilin cəməz əl-axır ayının 19-da (3 fevral 1728-ci il) təsdiq edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Naxçıvan diyarının bəzi bölgələri (Sədərək nahiyəsi, s.338-348; Şərurnahiyəsi, s.394-439) haqqında dolğun məlumat verilir. Sultan III Əhmədin tuğrası çəkilmiş və siyaqət xətti ilə yazılmış 583 səhifəlik bu dəftərin bəzi səhifələri (21-23, 102-105, 216-223, 262-263, 285, 287, 313-317, 336-337, 349-353, 389-393, 440-449, 530-532) boşdur. Dəftərin qanunnaməsi yoxdur. Naxçıvan diyarının tarixi ilə bağlı qiymətli mənbələrdən biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “icmal dəftər”ləridir. Bu dəftərlər bir qayda olaraq “müfəssəl dəftər”lərdən sonra və onun əsasında tərtib olunurdu. “Müfəssəl dəftər”lərin tərtibində əyalətin və ya sancağın gəlir obyektlərinin və mənbələri ilə vergi mükəlləfiyyəti daşıyanların müəyyənləşdirilməsi məqsədi güdülürdü. “İcmal dəftər”lərdə isə həmin gəlirlərin necə bölüşdürülməsi əks olunurdu. Əyalətin və ya sancağın gəlir mənbələri müəyyənləşdirildikdə, həmin əyalətin bəyərbəyisi bu mənbələrdən əldə olunan gəlirin kimlərə və hansı xidmətlərinə görə verilməsi barədə sultanın adına göndərdiyi təqdimata ("təzkurə") əsasən, təqdim olunan şəxs üçün sultandan "berat" alınır. Bu üsulla həmin ərazi-inzibati vahidinin gəlirlərinin sahibləri müəyyənləşdirilir və “müfəssəl dəftər” üzərində iş başa çatdırıldıqdan sonra hazırlanan “icmal dəftər”ə gəlir mənbəyi göstərilməklə, gəlir sahiblərinin adları qeyd edilirdi. Gəlir mənbələri əsasən əkilən torpaq sahələrini əhatə edirdi. Gəlirin həcmindən asılı olaraq isə əkilən torpaq sahələri də daxil olmaqla, gəlir mənbəyinin forması da müəyyənləşdirilirdi. Əkilən torpaq sahələrinin başqa gəlir mənbəyinə digər gəlir gətirən obyektlər də daxil edilirdi, lakin ümumi gəlirdə onların nisbəti aşağı olurdu. Qeyd etdiyimiz “icmal dəftər”lərdən bilavasitə Naxçıvan sancağı ilə bağlı olan yoxdur. 1595-ci ilə tamamlandığını ehtimal etdiyimiz 17 341 səhifəlik “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Naxçıvan sancağına aid hissələr vardır (s.3-5, 76-78, 177-341). 24 ramazan 1140-cı (4 may 1728-ci) il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Naxçıvan sancağı ilə bağlı məlumatlar vardır. Sultan III Əhmədin tuğrası çəkilmiş və “Ya fəttah” müraciətilə başlayan 168 səhifəlik bu dəftərin 13-15-ci, 24-cü, 154-168-ci səhifələri Naxçıvan sancağına aid məlumatları əhatə edir.

NƏTİCƏ

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan tarixşünaslığında Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bununla belə, diyarın sosial-iqtisadi, siyasi həyatının müxtəlif aspektləri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Bu baxımdan P. Məmmədovun orta əsr Naxçıvan şəhərinin tarixinə həsr olunmuş monoqrafiyası işlədiyimiz mövzu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif zəngin mənbələr əsasında yazdığı bu əsərində Naxçıvan şəhərinin iqtisadi inkişafını işıqlandırmaqla yanaşı, bölgədə orta əsrlərdə cərəyan edən siyasi hadisələrin şəhər həyatına göstərdiyi təsir haqqında da ətraflı məlumat verir. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının ayrı-ayrı məsələləri M. X. Heydərovun əsərində də işıqlandırılmışdır. Bütövlükdə Azərbaycan miqyasında sənətkarlığın inkişafını və şəhərlərin vəziyyətini tədqiq edən müəllif Naxçıvan diyarının şəhərləri və şəhər iqtisadiyyatı məsələlərinə də xeyli diqqət vermişdir. Onun Ordubad, Əylis, Culfa və Aza şəhərləri haqqındakı fikirləri tədqiq etdiyimiz mövzu üçün xüsusilə faydalı olmuşdur. Kitabın yazılmasında akademik Ə. S. Sumbatzadənin əsərlərindən də istifadə olunmuşdur. Doğrudur, Sumbatzadənin əsərləri XIX əsrdə Azərbaycanın sənayesi və kənd təsərrüfatının vəziyyətinə həsr olunmuşdur. Bununla belə müəllif Rusiya işğalı ərəfəsində və dövründə siyasi hadisənin Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan diyarının iqtisadi coğrafiyasına təsirinə dair bizi maraqlandıran xeyli faktlar vermiş və fikirlər irəli sürmüşdür. Siyasi hadisələrin və XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-İran müharibələrinin Naxçıvan diyarının ərazisinin dəyişməsinə göstərdiyi təsir Azərbaycan tarixşünaslığında indiyədək öz əksini tapmamışdır. Lakin M. M. Əliyevin «Naxçıvan xanlığı və onun Rusiyaya birləşməsi» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyası istisnaqlı təşkil edir. Müəllif əsərində XVIII əsrin ikinci yarısında — XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığında və onun ətrafında cərəyan edən siyasi hadisələri izləməklə yanaşı, bu hadisələrin xanlığın iqtisadi həyatına və qismən də ərazi bölgüsünə təsirini də tədqiq etmişdir.

Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı məsələlərinə F. M. Əliyevin əsərlərində də toxunulmuşdur. Onun XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin Azərbaycanın siyasi vəziyyətinə və inzibati-ərazi bölgüsünə təsirinə dair verdiyi zəngin faktiki materiallar və çıxarılan nəticələr, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində gedən sosial-iqtisadi proseslərlə bağlı fikirləri əsərin yazılmasına xeyli kömək göstərmişdir. T. T. Mustafazadənin zəngin arxiv materialları əsasında yazılmış monoqrafiyasında 1723-1735-ci illər türk işğalı dövründə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünə də toxunulmuşdur. Azərbaycan kəndinin XVIII əsrin sonu — XIX əsrdəki sosial-iqtisadi strukturuna həsr etdiyi monoqrafiyasında M. M. Gülmaliyev müxtəlif arxivlərdən Naxçıvan diyarının kənd təsərrüfatı ilə bağlı statistik

materialları toplamış və kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri barədə Azərbaycan üzrə ümumiləşdirmələr etmişdir. Kitab yazılarkən bu və ya digər məsələlərin tədqiqi ilə əlaqədar Z. M. Bünyadovun, İ. P. Petruşevskinin, Ə. A. Rahmaninin, H. M. Məmmədovun, S. F. Oreşkovanın, A. A. Paşayevin, X. R. Vahidovanın və digər müəlliflərin də əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Beləliklə, kitabda Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasının araşdırılmasına təşəbbüs göstərilir. Burada Naxçıvan diyarının ərazisinin dəyişilməsində siyasi hadisələrin, müharibələrin təsiri araşdırılır, ölkənin ərazi-inzibati bölgüsü və onun dəyişdirilməsinin səbəbləri, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın coğrafiyası, əhalinin etnik və sosial tərkibi, demoqrafik dəyişmələri ilk dəfə olaraq tarixi coğrafiya baxımından tədqiq edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
2. Azərbaycan tarixi VII cilddə. Bakı, 2007.
3. Azərbaycan tarixi S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, 2009. 861 səh
4. A.A.Bakıxanov – Gülüstani-İrəm. Bakı, 1952.
5. S.Budaqova – Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası. Bakı,1995.
6. Z.Bünyadov – Atabəylər dövləti. Bakı, 1981.
7. Z.Bünyadov – Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1965. 383 s.
8. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı.
9. Naxçıvan sançağının müfəssəl dəftəri. Bakı.
10. F.Məmmədova – Albaniyanın tarixi-siyasi coğrafiyası.
11. Vaqif Piriyeu – Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, 2006.
12. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərləri. Bakı, 2000. 576 s.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ -----	1
Azərbaycan tarixi-siyasi coğrafiyasının mənəşünaslığı və tarixşünaslığı---	2
Azərbaycan tarixi-siyasi coğrafiyasında türkdilli mənbələr-----	10
NƏTİCƏ -----	14
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT -----	16